

ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ПРОФЕСІЙНО-ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ФАХІВЦЯ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

В статті йдеться про проблему класифікації професійно-важливих якостей, що на сьогодні існує в психологічній науці. Представлені результати аналізу останніх робіт, що певною мірою зачіпають питання виокремлення професійно-важливих якостей професійних представників екстремального профілю діяльності. Існує безліч варіантів класифікації професійно-важливих якостей, але на наш погляд застосування тієї чи іншої класифікації, залежатиме від мети та завдань, які вирішує дослідник та для яких необхідним є використання конкретного переліку ПВЯ, чи традицій наукової школи.

Ключові слова: професійно-важливі якості, фахівець екстремального профілю діяльності.

В статті говориться о существующей проблеме классификации профессионально-важных качеств современной психологии. Представлены результаты анализа последних работ, которые косвенно затрагивают вопросы выделения профессионально-важных качеств конкретного специалиста экстремального профиля деятельности. Существует множество разных классификаций профессионально-важных качеств, но на наш взгляд использование той или другой из них зависит от цели и задач, которые ставит перед собой исследователь, а также от традиций научной школы, в рамках которой проходит исследование.

Ключевые слова: профессионально-важные качества, специалист экстремального профиля деятельности.

Постановка проблеми. Незважаючи на наявність значної кількості наукових робіт присвячених дослідженню професійно важливих якостей, й до сьогодні не існує базового визначення цього поняття. Не існує і ґрунтовних положень щодо класифікації та структури професійно-важливих якостей, а тим паче, з урахуванням специфіки професійної діяльності фахівця, зокрема співробітника екстремального профілю діяльності. В науковій літературі зустрічаються лише поодинокі випадки часткового опису важливих якостей для працівника МНС України.

Таке положення речей й спонукає нас до проведення наукових досліджень щодо вирішення питання ґрунтовного, багатовимірного опису професійно-важливих якостей представників екстремального профілю діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень, які зачіпають питання професійно-важливих якостей працівників екстремального профілю діяльності, зокрема співробітників МНС хочемо висвітлити роботи А.Г. Снісаренко [12] та І.О. Полякова [10].

В своїх працях А.Г. Снісаренко висвітлює питання професіографічного аналізу начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України (ОРС ЦЗ МНС України). Метою його дослідження була комплексна оцінка індивідуально-психологічних особливостей діяльності начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України і розробка на основі цього професіографічного опису даного виду діяльності.

Одним з головних завдань в роботі А.Г. Снісаренка було визначення основних професійно-важливих якостей начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України.

Так, він зазначав, що до основних професійно-важливих якостей начальника караулу ОРС ЦЗ МНС України, як представника екстремального профілю діяльності, можна віднести: *професійну направленість* (направленість на змістовну продуктивну працю; здатність уникати невдач у професійній діяльності; здатність досягати поставленої мети; готовність до професійного саморозвитку та вдосконалення); *професійну компетентність* (екстремальна професійна компетентність, тобто здатність діяти в умовах, що раптово ускладнилися; уміння чітко донести до підлеглих свої думки та наміри; вміння дати об'єктивну оцінку діям підлеглих; уміння в конфліктних ситуаціях проводити адекватну ситуації стратегію комунікативної поведінки, змінювати стиль спілкування); *управлінські якості* (здатність організовувати діяльність підлеглих, ставити конкретні завдання, згуртовувати колектив, виявляючи при цьому вимогливість і критичність; здатність брати на себе відповідальність за прийняті рішення та дії; здатність до активності, ініціативності, розпорядливості; здатність досягати успіху у вирішенні службових справ; здатність формувати мотивацію у підлеглих до виконання поставлених завдань; уміння давати чіткі, ясні, впевнені формулювання при постановці завдань, доповіді); *інтелектуальні якості* (здатність розглянути проблему в цілому; здатність прийняти

правильне рішення при нестачі необхідної інформації або відсутності часу на її осмислення; уміння вибирати з великого обсягу інформації ту, яка необхідна для вирішення завдання; аналітичний склад розуму, прогностичні здібності; уміння діяти творчо, нешаблонно; розвинутий інтелект, прогресивний світогляд, ерудиція); *мнемічні якості* (достатній обсяг, швидкість і точність запам'ятовування та сприймання; здатність протягом тривалого проміжку часу утримувати в пам'яті велику кількість інформації; здатність помічати зміни в обстановці, не зосереджуючи свідомо на них увагу; здатність швидко орієнтуватися в новій і незнайомій обстановці, оцінювати ступінь важливості інформації, що надходить; здатність протягом короткого терміну утримувати в пам'яті розташування предметів, їхній колір, розмір); *емоційно-вольові якості* (здатність керувати власною поведінкою у критичних обставинах; здатність психологічно впливати на підлеглих у критичних обставинах, заряджати їх енергією, оптимізмом, упевненістю; схильність до розумного і виправданого професійного ризику; врівноваженість та самовладання в умовах загрози особистій безпеці; наполегливість у подоланні труднощів; висока стресостійкість; здатність до сміливих, рішучих, ініціативних дій); *психомоторні якості* (висока фізична витривалість, стійкість до фізичної втоми; розвинута координація рухів, стійкість до тремору; точність рухів і здатність до швидкої дії в умовах дефіциту часу; здатність використовувати м'язову силу як вибухового, так і статичного характеру); *сенсорно-перцептивні якості* (підвищені вимоги до зорової, слухової чутливості та вестибулярного апарату); *атенційні якості* (здатність тривалий час зберігати стійку увагу, незважаючи на втому та сторонні подразники; здатність швидко переключати увагу з одного виду діяльності на інший; уміння розподіляти увагу при виконанні декількох функцій, завдань в умовах дефіциту часу) [12].

Так, І.О. Поляков, займаючись проблемою професіографічного аналізу діяльності рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України (ГПРЗ ГТУ МНС України) окрему увагу приділяв аналізу їх ПВЯ.

На основі факторного аналізу І.О. Поляков виділив чотири загальні компоненти ПВЯ рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України:

– *когнітивний компонент* складають: вміння окомірно визначати відстані, кути, розміри; спостережливість; вміння помічати незначні зміни у досліджуваному явищі; здатність тривалий час зберігати стійку увагу; здатність швидко переключати увагу; вміння розподіляти увагу при виконанні декількох функцій, завдань, в умовах дефіциту часу; здатність приймати правильні рішення при нестачі інформації та в умовах дефіциту часу; вміння вибирати з великого обсягу лише необхідну інформацію; аналітичний склад розуму, прогностичні здібності.

– *вольовий компонент* складають: цілеспрямованість; екстремальна професійна компетентність; здатність до сміливих, рішучих, ініціативних дій; врівноваженість та самовладання; висока стресотійкість; схильність до виправданого ризику; емоційно-вольова стійкість; відповідальність; самоконтроль; низький рівень тривожності; зібраність; самовладання при конфліктах.

– *типологічний компонент* складають: здатність керувати власною поведінкою у критичних ситуаціях; виконання завдань в обмеженому просторі; стійкість до монотонії; добра координація рухів; зорово-моторна координація.

– *комунікативний компонент* складають: неконфліктність; високий рівень емпатії; вміння чітко та логічно викладати свої думки; здатність швидко встановлювати контакти з новими людьми; вміння узгоджувати свої дії з діями інших людей; здатність до впливу на людей [10].

Як бачимо, жодне з наведених досліджень повністю не описує проблему професійно-важливих якостей представників екстремального профілю діяльності, вони лише частково зачіпають питання важливих якостей для різних спеціалістів МНС України.

Мета. Висвітлити існуючі підходи щодо класифікації професійно-важливих якостей працівників екстремального профілю діяльності.

Виклад основного матеріалу. Для науковців, які працюють в межах спеціальності 19.00.09, цікавими є підходи, що склалися на сьогодні в сучасній психологічній науці при вирішенні такого складного питання як класифікація ПВЯ фахівців ризиконебезпечних професій.

При опрацюванні даного питання нам довелося фактично по зернятках збирати результати досліджень, в яких автори робили спробу класифікувати ПВЯ.

Першу спробу класифікації ПВЯ ми знаходимо в роботах І.М. Шпильрейна та

С.Г. Геллерштейна [1]. Саме ці автори запропонували класифікувати ПВЯ фахівця за ступенем важкості їх формування та стійкості, виділивши групи ПВЯ, що характеризували функціональні можливості людини з різних сторін:

а) ПВЯ, важливі для професійного успіху функції, але такі, що складно піддаються тренуванню, розвитку, виражають стійкі індивідуальні особливості людей (такі ПВЯ і здатності, що лежать в їх основі, було потрібно виявляти у професіографуванні, вони повинні були скласти предмет психодіагностики в цілях прогнозування майбутньої професійності у новачків і осіб, що поступають у професійні школи);

б) ПВЯ і важливі для професійного успіху функції, які вдається розвинути впродовж навчання, і тому вони повинні бути включені до програм профпідготовки;

в) ПВЯ і важливі для професійного успіху функції, які виявляються найбільш хиткими, схильними до функціонального розпаду під впливом тривалої і напруженої професійної роботи. Такі ПВЯ повинні складати предмет діагностики в дослідженні динаміки працездатності, втоми, а концептуальне уявлення закономірного зв'язку цих функцій з об'єктними параметрами праці може служити основою раціоналізації праці, заходів з підвищення працездатності і продуктивності праці.

В.Л. Марищук, не задаючись спеціально метою класифікації, в той же час виділяє наступні групи професійно-значущих якостей (ПЗЯ):

а) соціально-психологічні ПЗЯ, що відображають властивості спрямованості особистості (ціннісні орієнтації, мотиви, установки);

б) психічні процеси;

в) психомоторні якості;

г) фізичні якості [6].

Здійснивши аналіз праць з вивчення професійних здібностей, В.Д. Шадріков включає до ПВЯ:

а) комплекс психічних процесів (відчуттів, сприйняття, пам'яті, уявлень, уяви, мислення, уваги);

б) властивості продуктивності різних психічних процесів;

в) властивості психомоторики для різних професій [14].

Л.Ф. Шеховцева та О.І. Тютюнник [14] пропонують описувати і класифікувати професійно-важливі якості для різних професій в системі: «індивід» - «суб'єкт» - «особистість», виходячи з відомого підходу

до вивчення людини, запропонованого Б.Г. Ананьєвим. При цьому автори вказують, що вимоги професії, адресовані до всіх структур індивідуальності, можуть являти різний ступінь «жорсткості». При профвідборі та профпідборі вони виділяють:

- професійно-бажані якості;

- професійно-необхідні якості;

- професійно-недопустимі якості.

На думку Л.Ф. Шеховцевої та О.І. Тютюнник, **професійно-бажані якості** – це ті якості, які є бажаними для даного професіонала; добре, щоб вони у нього були, бо їх наявність є не обов'язковою. Професійно-бажані якості притаманні «ідеальному професіоналу».

Без **професійно-необхідних якостей** професіонал не зможе стати саме таким, а наявність деяких інших якостей є іноді просто недопустимою [14].

Згідно поглядів В.А. Пухова та співавторів [13], психофізіологічний або психологічний аналіз професії передбачає опис чи експериментальний вимір ряду функцій, процесів, властивостей, що є професійно-важливими, які в подальшому відбиваються у психограмі і психологічній моделі спеціаліста. До числа таких відносяться:

а) сенсорно-перцептивні процеси і дії (пороги відчуттів, точність і швидкість сприйняття);

б) когнітивні процеси (особливості уваги, мислення, мовлення);

в) моторні дії - швидкість, ритм, сила, спритність, час реакції, координація рухів;

г) типологічні особливості (властивості нервової системи);

д) якості особистості (працелюбність, ініціативність, організованість, наполегливість, витримка, комунікативність тощо) [13].

В своїх роботах Г.В. Акопов запропонував виділяти наступні групи професійно важливих якостей:

– вузькопрофесійні (практичні, спеціальні, методичні);

– загальнохарактерологічні (емоційно-вольові, інтелектуальні, якості міжособистісної сфери) [2].

Г.В. Ложкін та Н.І. Пов'язкель описуючи професійно важливі якості оператора, тобто людину, що працює в системі «людина-техніка», виділяють наступні якості:

✓ індивідуально-типологічні (сила збудження та гальмування, врівноваженість, рухливість, динамічність і лабільність тощо нервових процесів);

✓ сенсорні;

Питання психології

✓ перцептивні (наприклад, концентрація, стійкість, швидкість переключення уваги);
✓ атенційні;
✓ психомоторні;
✓ мнемічні (обсяг пам'яті, швидкість запам'ятовування, тощо);
✓ мислительні
✓ вольові (цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, ініціативність, самостійність, витримку, самоволодіння) [5].

Однак значно більшого розповсюдження набув розподіл професійно важливих якостей на загальні та спеціальні [4; 5; 9].

Ряд авторів, що займалися вивченням професійно важливих якостей виділяють універсальні якості, які необхідні в будь-якій професійній діяльності. До таких належать: відповідальність, самоконтроль, професійну самооцінку [4; 7].

Спеціальні ж професійно важливі якості визначаються окремо для кожної професії, й залежать від уявлення про структуру особистості професіонала [5].

Вивчення ПВЯ фахівців ризиконебезпечних професій найбільш інтенсивно проводилося у військовій авіації та було пов'язано, у першу чергу, з роботами авіаційних психофізіологів, психологів та антропологів [8; 9].

Дослідники, які займалися вивченням офіцерів льотного складу, класифікували ПВЯ, що забезпечували успішне оволодіння даною спеціальністю, виходячи з 5 основних блоків:

1) особистісні ПВЯ (мотивація, самооцінка, психічна адаптація, стійкість особистості до несприятливих впливів, риси характеру);

2) інтелектуальні ПВЯ (показники сприйняття, уваги, пам'яті, мислення);

3) психофізіологічні (нервово-емоційна стійкість, стійкість до льотної втоми, стійкість до монотонії і до роботи у вимушеному темпі);

4) фізіологічні ПВЯ (вестибулярна стійкість, стійкість до перевантажень);

5) фізичні ПВЯ (загальний фізичний розвиток, сила, швидкість, витривалість, координованість, фізична підготовленість до несприятливих факторів діяльності).

Ця класифікація ПВЯ, на наш погляд, найбільш повно відбиває на сьогодні модель спеціалістів операторського профілю.

На сьогодні в МО РФ існує інша класифікація ПВЯ військового фахівця. Відповідно до даної класифікації ПВЯ, що розробляється російськими колегами [7],

психограма військових спеціалістів повинна відбивати:

✓ психофізіологічні ПВЯ (сенсорні, сенсомоторні, фізичні, адаптивно-гомеостатичні);

✓ психологічні ПВЯ (інтелектуальні: сприйняття, пам'ять, мислення і т.д.; особистісні: спрямованість, темперамент, характер);

✓ соціокультурні ПВЯ (загальний розвиток, професійна підготовленість, соціально-групові ПВЯ).

Ця класифікація носить більш загальний характер. Крім того, у нас викликають деякі сумніви термінологічний розподіл психофізіологічних та психологічних ПВЯ, а також включення до психограми «соціально-групових ПВЯ військового фахівця».

Найбільш універсальною, на наш погляд, є одна з перших класифікацій ПВЯ працівників МНС, що була розроблена фахівцями науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України:

а) властивості пізнавальних психічних процесів (якості сприйняття, уваги, мислення і пам'яті);

б) моторні властивості (якості психомоторики, мовлення, фізичного розвитку);

в) особистісні якості [3].

Відмітимо, що в сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній психологічній науці існують і інші класифікації [11]. Наприклад, лише в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» за останні 5 років були проведені широкомасштабні дослідження та обґрунтовані ПВЯ, що необхідні для успішного оволодіння спеціальністю диспетчера служби екстреного виклику 112, водолаза аварійно-рятувального підрозділу МНС, фахівця гірничорятувальної служби Мінвуглепрому України та ін.

Застосування тієї чи іншої класифікації ПВЯ, на наш погляд, залежатиме від мети та завдань, які вирішує дослідник та для яких необхідним є використання конкретного переліку ПВЯ, чи традицій наукової школи.

Висновки. Сьогодні під терміном «професійно-важливі якості» розуміється сукупність духовних, психічних та фізичних якостей людини, необхідних та достатніх для того, щоб стати професіоналом.

Професійно-важливі якості є функціональними утвореннями, що змінюються у процесі діяльності та включають у себе не тільки психічні процеси,

Питання психології

але й особистісні та індивідуально-типологічні властивості.

Існує безліч варіантів класифікації професійно-важливих якостей, але на наш погляд найбільш універсальною є наступна класифікація ПВЯ працівників МНС:

а) властивості пізнавальних психічних

процесів (якості сприйняття, уваги, мислення і пам'яті);

б) моторні властивості (якості психомоторики, мовлення, фізичного розвитку);

в) особистісні якості.

Література

1. Геллерштейн, С. Г. К вопросу о профессиональной типологии. Доклад на Психотехнической секции I Всесоюзного съезда по изучению поведения человека (1 января 1930 г.) // История советской психологии труда. Тексты (20-30-е годы XX века) / Под ред. В.П. Зинченко, В.М. Мунипова, О.Г. Носковой. – М.:Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С. 118-127.
2. Дежкина, Ю. А. Развитие профессионально важных качеств сотрудников Государственной противопожарной службы МЧС России в процессе профессионализации : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / Ю. А. Дежкина. – СПб., 2007. – 22 с.
3. Екстремальна психологія : [підручник] / [Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедєв Д. В. та ін.]; за ред. О. В. Тімченка. – К.: ТОВ «Август трейд», 2007. – 502 с.
4. Караяни, А. Г. Психологическое обеспечение боевых действий личного состава Сухопутных Войск в локальных военных конфликтах : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / А. Г. Караяни. – М., 1998. – 29 с.
5. Ложкін Г. В. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов / Ложкін Г. В. – К. : МОУ, 2003. – 218 с.
6. Маришук, В. Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология» / В. Л. Маришук. – Ленинград, 1982. – 32 с.
7. Методика выявления профессионально важных качеств для штатной должности (специальности) и составления ее психограммы («Психографический опросник»). – СПб.: ВМедА, 1990. – 85 с.
8. Пономаренко, В. А. Психический образ в практике профессионального обучения / Пономаренко В.А., Алешин С.В., Ворона А.А. // Вопросы психологии. – 1986. – №3. – С. 16-28.
9. Пономаренко, В. А. Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике / Пономаренко В.А., Береговой Г.Т., Завалова Н.Д., Ломов Б.Ф. – М.: Наука, 1978. – 304 с.
10. Професіографічний аналіз діяльності рятувальників гірських пошуково-рятувальних загонів МНС України: монографія / [Лебедева С.Ю., Овсяннікова Я.О., Олійников О.А., Оніщенко Н.В., Поляков І.О., Тімченко О.В., Тігаренко Д.С., Христенко В.Є.]. – Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня» 2012. – 160 с.
11. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: [практ. посіб.] / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Т. В. Нецерег, О. В. Шаповалов. – К. : РВЦ КНУВС, 2007. – 100 с.
12. Снісаренко, А. Г. Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України : дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Снісаренко Андрій Григорович. – Х., 2011. – 243 с.
13. Ушаков, И. Б. Авиационная антропозология (Проблемы медицины авиационного труда) / Ушаков И.Б, Ступаков Г.П. – Воронеж, 1999. – 480 с.
14. Шадриков, В. Д. Психология деятельности и способности человека / Шадриков В.Д. – М.: Изд-во «Логос», 1996. – 320 с.

Asotsky V.V., scientific associate of the department

PROBLEM OF CLASSIFICATION OF PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF A SPECIALIST OF EXTREME PROFESSION AT PSYCHOLOGICAL SCIENCE

The article deals with the problem of classification of professionally significant qualities (PSQ) that exist at today's psychological science. The article also gives the results of the analysis of the latest researches that touch in some kind the questions of sorting out the professionally significant qualities of concrete representatives of extreme professions. There are many variants of classification of professionally significant qualities, but we think that the following classification is the most universal: properties of cognitive psychological processes; motoric properties; personal qualities. The choice of the classification of PSQ will depend, as we think, on the goal and tasks that the researcher will set and where the researcher will need using of concrete list of PSQ (professionally-psychological selection, studies and professional career assistance, work place improving, traumatism decreasing, evaluation of reserve capabilities of an organism etc), or the traditions of scientific school.

Key words: professionally significant qualities, specialist of extreme profession